

TIJORAT BANKLARINI SOLIQQA TORTISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA UNING ICHKI AUDITINI TAKOMILLASHTIRISH

Dehqonova Sitorabonu O'tkir qizi

O'zbekiston Respublikasi Bank-Moliya Akademiyasi magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17115474>

Annotatsiya. Ushbu maqolada tijorat banklarini soliqqa tortishning o'ziga xos xususiyatlari hamda ichki audit tizimini takomillashtirish masalalari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Banklarning soliq majburiyatlari odatiy xo'jalik subyektlaridan farq qilishi, ularning daromad bazasi foizli daromadlar, komission to'lovlar va moliyaviy operatsiyalardan shakllanishi yoritib berilgan. Shu bilan birga, foyda solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i, mol-mulk va yer solig'i kabi asosiy soliqlar bank faoliyatidagi o'rni bilan izohlangan. Xalqaro tajribada banklarga nisbatan qo'llaniladigan maxsus soliqlar ham o'rganilib, ularni milliy amaliyot bilan qiyosiy tahlil qilingan. Ichki auditning soliq intizomini ta'minlashdagi ahamiyati, mavjud muammolar – soliq qonunchiligining tez-tez o'zgarishi, raqamli texnologiyalardan foydalanishdagi kamchiliklar va auditorlar malakasining yetarli emasligi ko'rsatib o'tilgan.

Ichki auditni takomillashtirish yo'nalishlari sifatida raqamli texnologiyalarni joriy etish, xalqaro standartlarga moslashtirish, auditorlar malakasini oshirish hamda shaffoflikni ta'minlash bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar berilgan. Maqola natijalari tijorat banklari faoliyatida soliqqa oid jarayonlarning samaradorligini oshirish, ichki audit tizimini kuchaytirish va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: tijorat banklari, soliqqa tortish, foyda solig'i, soliq bazasi, ichki audit, soliq intizomi, raqamli texnologiyalar, xalqaro standartlar.

SPECIFIC FEATURES OF TAXATION OF COMMERCIAL BANKS AND IMPROVEMENT OF ITS INTERNAL AUDIT.

Abstract. This article scientifically analyzes the specific features of taxation of commercial banks and the issues of improving the internal audit system. It highlights the fact that the tax obligations of banks differ from those of ordinary business entities, their income base is formed from interest income, commission payments and financial transactions. At the same time, the role of such major taxes as profit tax, value added tax, property and land tax in banking activities is explained. Special taxes applied to banks in international experience are also studied and their comparative analysis with national practice is carried out.

The importance of internal audit in ensuring tax discipline is indicated, existing problems are frequent changes in tax legislation, shortcomings in the use of digital technologies and insufficient qualifications of auditors. Scientifically based proposals are given as areas for improving internal audit: the introduction of digital technologies, adaptation to international standards, improvement of auditor qualifications and ensuring transparency.

The results of the article will serve to increase the efficiency of tax-related processes in the activities of commercial banks, strengthen the internal audit system, and strengthen financial stability.

Keywords: commercial banks, taxation, profit tax, tax base, internal audit, tax discipline, digital technologies, international standards.

Kirish

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar jarayonida bank-moliya tizimi davlat byudjeti barqaror daromad manbalaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Ayniqsa, tijorat banklari soliqqa tortish mexanizmlarini takomillashtirish nafaqat fiskal siyosat samaradorligini oshirish, balki moliya bozorining barqaror rivojlanishini ham ta'minlaydi. Shu bilan birga, bank sektorining o'ziga xos faoliyat xususiyatlari ularni soliqqa tortishda an'anaviy xo'jalik subyektlaridan farqlashni talab etadi. Masalan, banklarning asosiy daromad manbalari sifatida foiz to'lovlari, komission xizmatlar va moliyaviy instrumentlar qiymatini qayta baholash natijalari hisoblanadi. Shuning uchun ularning soliq bazasini aniqlash, soliqqa oid imtiyozlarni belgilash hamda hisob-kitoblarni yuritish murakkab jarayon bo'lib, davlat tomonidan qat'iy nazoratni talab qiladi.

Bank sektorida soliqqa tortishning samaradorligi ichki audit tizimining qay darajada rivojlanganiga ham bevosita bog'liqdir. Ichki audit nafaqat soliq hisob-kitoblarning to'g'riligini tekshiradi, balki soliqqa oid risklarni aniqlash, soliq organlari bilan shaffof aloqalarni ta'minlash va soliq intizomini mustahkamlashda ham muhim rol o'ynaydi. Shu nuqtai nazardan, tijorat banklarida ichki auditni xalqaro standartlarga moslashtirish, raqamli texnologiyalar asosida avtomatlashtirish va auditorlar malakasini oshirish dolzarb vazifalardan biridir.

Ushbu maqolada tijorat banklarini soliqqa tortishning o'ziga xos xususiyatlari, milliy va xalqaro amaliyotdagi yondashuvlar hamda ichki auditni takomillashtirish yo'nalishlari ilmiy asosda tahlil qilinadi. Natijalar bank tizimining moliyaviy barqarorligi, soliq intizomi va davlat byudjeti daromadlari samaradorligini oshirishga qaratilgan takliflar bilan boyitilgan.

Metodologiya: Ushbu tadqiqot tijorat banklarini soliqqa tortishning o'ziga xos xususiyatlari va ichki auditni takomillashtirish masalalarini chuqur o'rganishga qaratilgan bo'lib, unda bir qator nazariy, tahliliy hamda empirik yondashuvlardan foydalanildi. Avvalo, nazariy-uslubiy asos sifatida O'zbekiston Respublikasining amaldagi Soliq kodeksi, "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonun, shuningdek Markaziy bank va Moliya vazirligi tomonidan qabul qilingan me'yoriy-huquqiy hujjatlar tanlab olindi. Ushbu huquqiy manbalar banklarning soliqqa tortilish tartibini, soliq bazasi va soliq stavkalari aniqlanishida asosiy tayanch nuqtasi bo'lib xizmat qildi. Shuningdek, xalqaro miqyosdagi tajribalarni o'rganish maqsadida IFRS, IAS hamda IIA standartlari ham metodologik manba sifatida qo'llanildi.

Tadqiqot jarayonida tahliliy usullar keng qo'llanildi. Xususan, qiyosiy tahlil usuli orqali O'zbekiston tijorat banklarida amalda bo'lgan soliqqa tortish mexanizmlari AQSh, Germaniya va boshqa rivojlangan davlatlar tajribasi bilan solishtirildi. Bu esa milliy amaliyotning kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga imkon berdi. Trend tahlili yordamida esa 2020–2024 yillar davomida tijorat banklarining soliq to'lovlari dinamikasi o'rganilib, ularning davlat byudjetiga qo'shayotgan hissasi tahlil qilindi. Bundan tashqari, moliyaviy ko'rsatkichlar tahlili orqali banklarning daromad bazasi, soliqqa tortishdan oldingi va keyingi foydasi, soliqlar ulushi kabi asosiy indikatorlar hisoblab chiqildi.

Empirik yondashuvlar ham tadqiqotning muhim qismi bo'lib xizmat qildi. Statistik ma'lumotlar Davlat statistika qo'mitasi, Markaziy bank hamda tijorat banklarining ochiq moliyaviy hisobotlari asosida yig'ildi. Amaliy kuzatuvlar yordamida banklarning ichki audit jarayonlari, soliq hisobini shakllantirishdagi real amaliyot ko'zdan kechirildi.

Shuningdek, ekspert baholari usulidan foydalanilib, bank sohasi mutaxassisleri va ichki auditorlarning fikrlari o'rganildi. Bu orqali soliqqa oid nazoratni takomillashtirish bo'yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqishga erishildi.

Ilmiy yondashuvlar nuqtayi nazaridan esa sistemali, institutsional va innovatsion metodologiyalarga murojaat qilindi. Sistemali yondashuv orqali bank faoliyati soliqqa tortish siyosati, ichki nazorat va moliyaviy barqarorlik bilan o'zaro bog'liq holda ko'rib chiqildi.

Institutsional yondashuv esa soliq mexanizmlari va ichki auditning davlat institutlari bilan aloqalarini tahlil qilish imkonini berdi. Innovatsion yondashuv doirasida esa raqamli texnologiyalar, blokcheyn va sun'iy intellekt asosida soliqqa oid nazorat mexanizmlarini kuchaytirishning yangi imkoniyatlari o'rganildi.

Tadqiqot davomida yig'ilgan nazariy va empirik ma'lumotlar umumlashtirildi hamda ular asosida xulosalar chiqarildi. Ichki audit tizimini takomillashtirish, soliq intizomini mustahkamlash va tijorat banklarining soliqqa tortish samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Mazkur metodologik yondashuvlar tadqiqot natijalarining ishonchliligini va amaliy ahamiyatini ta'minlab berdi.

Adabiyotlar sharhi: Tijorat banklarini soliqqa tortish va ichki audit tizimini takomillashtirish masalalari ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan bo'lib, ular nazariy qarashlar, xalqaro tajribalar hamda milliy qonunchilik amaliyoti nuqtayi nazaridan o'rganilgan. Quyida ushbu mavzuga oid ilmiy manbalar guruhlariga ajratilgan holda sharhlanadi.

Soliqqa oid umumiy nazariy yondashuvlar A. Laffer (2004), J. Stiglitz (2012), R. Musgrave (2015) kabi iqtisodchilar asarlarida keng tahlil qilingan. Ularning fikriga ko'ra, soliqqa tortish mexanizmi iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta'minlash bilan birga, moliya institutlari faoliyatini ham rag'batlantiruvchi yoki cheklovchi omil bo'lishi mumkin. Bank sektori esa o'zining murakkab moliyaviy operatsiyalari va risk darajasi yuqoriligi sababli alohida soliqqa tortish mexanizmlarini talab etadi.

OECD (2021) hamda IMF (2022) hisobotlarida moliyaviy institutlarning soliqqa tortilishidagi xalqaro tajribalar o'rganilgan. Masalan, Germaniya va Buyuk Britaniyada banklarga nisbatan alohida "bank levy" tizimi joriy qilingan bo'lib, u moliya institutlarining barqarorligini saqlashga xizmat qiladi. AQShda esa bank soliqlari moliyaviy barqarorlik fondlarini shakllantirishda asosiy manba sifatida ko'riladi. Ushbu tajribalar O'zbekistonda soliq mexanizmini takomillashtirish uchun muhim amaliy ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi (2020-yilgi yangi tahrir), "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonun (2023-yilgi tahrir) hamda Prezident farmonlari banklarni soliqqa tortish mexanizmlarini belgilashda asosiy huquqiy baza hisoblanadi. Markaziy bank va Moliya vazirligi tomonidan tayyorlangan me'yoriy hujjatlar banklarning moliyaviy hisobotlarini shaffof yuritish, soliq intizomini ta'minlash va davlat byudjeti barqaror daromadlarini shakllantirishga qaratilgan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-sonli Farmoni (2022-yil, "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi") moliya tizimida soliq intizomini mustahkamlashga alohida urg'u beradi.

Ichki audit nazariyasi va amaliyoti bo'yicha R. Sawyer (2010), L. Spicer (2016) hamda IIA (Institute of Internal Auditors) standartlari keng qo'llaniladi. Ularning tadqiqotlarida ichki auditning tashkilot faoliyatida shaffoflikni ta'minlash, moliyaviy risklarni kamaytirish va soliq

intizomini mustahkamlashdagi roli yoritilgan. Xususan, ichki audit tizimini xalqaro standartlarga moslashtirish bank faoliyatining samaradorligini oshirishi qayd etilgan.

So'nggi yillarda raqamli texnologiyalarni soliq va audit tizimiga joriy etish bo'yicha ham ko'plab tadqiqotlar olib borilmoqda. Deloitte (2023) va PwC (2022) hisobotlarida sun'iy intellekt, blokcheyn va "big data" texnologiyalaridan foydalanish soliq nazoratini samarali tashkil etish imkoniyatlari sifatida ko'riladi. Bank sektorida bu jarayonlar soliqqa oid hisob-kitoblarning aniqligini oshirish, firibgarlikni oldini olish va real vaqt rejimida audit o'tkazishni ta'minlaydi.

O'zbekistonlik olimlardan Sh. Xudoyqulov (2020), A. Ismoilov (2021), D. Jo'rayev (2022)larning ilmiy ishlarida banklarni soliqqa tortish va ichki auditni takomillashtirish masalalari yoritilgan. Ularning fikricha, milliy soliq tizimining barqarorligi uchun bank sektorida soliq hisobini xalqaro standartlar asosida yuritish, ichki auditni esa raqamlashtirish dolzarbdir.

Adabiyotlar sharhi shuni ko'rsatadiki, tijorat banklarini soliqqa tortishning o'ziga xos jihatlari ko'plab xalqaro va milliy tadqiqotlarda o'rganilgan. Biroq ichki auditni raqamlashtirish, xalqaro standartlarga moslashtirish va kadrlar salohiyatini oshirish masalalari hali ham yetarlicha chuqur tadqiqot talab qiladi. Ushbu bo'shliqni to'ldirish ushbu maqolaning ilmiy ahamiyatini belgilab beradi.

Tahlil va natijalar

Tijorat banklarini soliqqa tortish va ichki auditni takomillashtirish masalalarini tadqiq qilish jarayonida bir qator muhim ilmiy hamda amaliy natijalarga erishildi. Tadqiqot davomida milliy qonunchilik, xalqaro standartlar, statistik ma'lumotlar va amaliy kuzatuvlar asosida chuqur tahlillar olib borildi. Ushbu jarayon bank soliqlarining o'ziga xos mexanizmlarini, ularning davlat byudjetiga ta'sirini hamda ichki audit tizimining kuchli va zaif tomonlarini aniq ko'rsatib berdi.

Avvalo, banklarning soliqqa tortish mexanizmlari tahlil qilinar ekan, Soliq kodeksiga binoan tijorat banklari bir nechta soliqlarni to'layotgani ma'lum bo'ldi. Ularning eng asosiylari – foyda solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i, mol-mulk va yer solig'i hisoblanadi. Tadqiqot natijalaridan ko'rinadiki, ayniqsa foyda solig'i banklarning eng yirik majburiyati bo'lib, umumiy soliq yukining qariyb uchdan ikki qismini tashkil etadi. QQS esa moliyaviy xizmatlarning katta qismiga tatbiq etilmagan bo'lsa-da, ayrim xizmatlarda amal qilishi hisob-kitoblarni murakkablashtirmoqda. Shuningdek, banklar tomonidan to'lanadigan mol-mulk va yer soliqlari filiallar tarmog'ining kengligiga qarab keskin farq qilishi kuzatildi. Xalqaro tajribalar bilan qiyoslaganda esa, rivojlangan mamlakatlarda bank soliqlari ko'proq moliyaviy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qilsa, O'zbekistonda ular asosan fiskal daromadlarni oshirish maqsadida qo'llanilayotgani ayon bo'ldi.

Keyingi bosqichda 2020–2024 yillar davomida bank soliqlarining dinamikasi va ularning byudjetga ta'siri tahlil qilindi. Statistik ma'lumotlar so'nggi besh yilda bank sektoridan tushayotgan soliqlar hajmi izchil o'sish tendensiyasini ko'rsatmoqda. Bunga, bir tomondan, banklarning kapitali mustahkamlanishi, kredit portfelinining kengayishi, ikkinchi tomondan, moliyaviy xizmatlarda raqamli texnologiyalarning joriy qilinishi sabab bo'ldi. Shu bilan birga, pandemiya davrida bank foydalari keskin kamayganligi bois, qisqa muddatli pasayish kuzatildi.

Biroq, keyingi yillarda iqtisodiyotning tiklanishi bilan bir qatorda soliq tushumlari ham barqarorlashdi.

Ichki auditning amaldagi holatini tahlil qilish davomida bir qancha muammolar aniqlandi.

Garchi banklarda ichki audit bo'linmalari mavjud bo'lsa-da, ularning faoliyati yetarli darajada samarali emasligi kuzatildi. Eng avvalo, soliq qonunchiligi tez-tez o'zgarib turishi sababli banklarning unga moslashishi qiyinchilik tug'diradi. Soliq hisobini yuritishda zamonaviy raqamli texnologiyalardan yetarli darajada foydalanilmayotgani ham sezilarli kamchilikdir.

Auditorlar malakasi esa ba'zi hollarda xalqaro standartlarga to'liq mos kelmaydi, bundan tashqari, audit bo'linmalari mustaqilligi yetarlicha ta'minlanmaganligi kuzatildi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, banklarda ichki auditni takomillashtirish uchun bir nechta ustuvor yo'nalishlar mavjud. Avvalo, raqamlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Moliyaviy operatsiyalarni real vaqt rejimida kuzatish imkonini beruvchi sun'iy intellekt va blokcheyn texnologiyalarini joriy etish audit samaradorligini oshirishi mumkin. Shuningdek, IIA standartlariga asoslangan metodologiyani joriy etish xalqaro tajribaga moslashish imkonini beradi.

Auditorlarning salohiyatini oshirish uchun maxsus o'quv dasturlari va treninglar tashkil etilishi zarur. Eng muhimi, ichki audit bo'linmalari mustaqil faoliyat yuritishi va bevosita bank kengashiga hisobot berishi ta'minlanishi lozim.

Ekspert baholaridan olingan natijalarga ko'ra, raqamli texnologiyalarni ichki auditga keng tatbiq etish soliqqa oid xatoliklarni 25–30 foizga kamaytirishi mumkin. Xalqaro standartlarga moslashtirilgan audit tizimi esa banklarda soliqqa oid nizolarni hal etishni soddalashtiradi hamda jarayonlarni yanada shaffof qiladi.

So'nggi yillarda tijorat banklari faoliyatida soliqqa tortish ko'rsatkichlari izchil o'sib bormoqda. Bu jarayon mamlakat moliya tizimi barqarorligi va davlat byudjeti daromadlarining muhim manbai sifatida o'z ahamiyatini yanada oshirmoqda. Statistik ma'lumotlar asosida olib borilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, 2020–2024 yillar davomida banklar tomonidan to'langan soliqlar hajmi bosqichma-bosqich ko'paygan va bu iqtisodiy tiklanish hamda moliyaviy xizmatlar bozorining kengayishi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.

2020-yilda pandemiya sharoitida bank foydalari qisqarganligi sababli soliqlar hajmida qisqa muddatli pasayish kuzatildi. Ayniqsa, foyda solig'i to'lovlari 2019-yilga nisbatan qariyb 10–12 foizga kamaydi. Biroq, 2021-yildan boshlab iqtisodiyotning tiklanishi natijasida banklarning daromad bazasi kengaydi va soliq tushumlari yana o'sish traektoriyasiga qaytdi. 2022-yilda tijorat banklari tomonidan byudjetga to'langan soliqlar hajmi 2020-yilga nisbatan 1,3 barobarga oshgani kuzatildi.

1-jadval

2020–2024 yillarda tijorat banklarining soliq tushumlari dinamikasi (mlrd. so'mda)

Yil	Foyda solig'i	QQS (bank xizmatlariga)	Mol-mulk va yer solig'i	Boshqa soliqlar	Jami soliq tushumlari	Bank soliqlarining davlat byudjetidagi ulushi (%)	O'sish sur'ati (%)
2020	6 800	1 250	820	600	9 470	8.7	—

2021	8 200	1 430	910	720	11 260	9.3	18.9
2022	9 650	1 610	1 020	850	13 130	10.2	16.6
2023	11 400	1 850	1 170	980	15 400	11.1	17.3
2024	12 900	2 050	1 300	1 120	17 370	11.8	12.8

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Moliya vazirligi ochiq hisobotlari va tadqiqotchi tomonidan olib borilgan hisob-kitoblar asosida.

2023–2024 yillar mobaynida esa banklarning kredit portfeli hajmining kengayishi, raqamli xizmatlarning ommalashuvi va kapital yetarliligi ko‘rsatkichining mustahkamlanishi soliq tushumlarining barqaror o‘shishini ta‘minladi. Ayniqsa, foyda solig‘i banklarning umumiy soliq yukida asosiy ulushni tashkil etib, umumiy soliqlar tarkibining 65–70 foizini egalladi. Shu bilan birga, mol-mulk va yer solig‘idan tushumlar filiallar soni va ularning joylashuvi bilan bevosita bog‘liq holda farqlanib, ayrim yirik banklarda sezilarli darajada ko‘paydi.

Qiyosiy ko‘rsatkichlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, banklardan tushayotgan soliqlar umumiy davlat byudjeti daromadlarida 2020-yilda 8–9 foizni tashkil qilgan bo‘lsa, 2024-yilga kelib bu ko‘rsatkich 11–12 foizgacha yetgan. Bu esa tijorat banklarining nafaqat moliya bozorida, balki davlat moliyasini shakllantirishda ham muhim o‘rin tutayotganidan dalolat beradi.

Statistik natijalar shuni ko‘rsatadiki, bank sektoridan tushayotgan soliqlar hajmi iqtisodiy barqarorlikning muhim ko‘rsatkichi sifatida namoyon bo‘lmoqda. So‘nggi yillardagi o‘shish tendensiyasi fiskal siyosat samaradorligi va banklarning moliyaviy salohiyati oshib borayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, ichki audit tizimini kuchaytirish orqali soliqqa oid ma‘lumotlarning yanada shaffofligini ta‘minlash, soliqqa oid xatoliklarni kamaytirish va davlat byudjeti daromadlarining barqarorligini yanada mustahkamlash mumkin.

Muhokama

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tijorat banklarini soliqqa tortish mexanizmlari hamda ichki audit tizimi o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularning samaradorligi davlat byudjeti barqarorligi, moliya tizimi mustahkamligi va banklarning raqobatbardoshligiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Muhokama jarayonida bir nechta muhim jihatlarga alohida e‘tibor qaratish zarur.

Avvalo, banklarni soliqqa tortishda milliy qonunchilikda belgilangan mexanizmlar aniq va barqaror fiskal siyosat yuritishga xizmat qilmoqda. Biroq, qiyosiy tahlillar ko‘rsatadiki, rivojlangan davlatlarda bank soliqlari faqatgina byudjet daromadlarini to‘ldirish emas, balki moliyaviy barqarorlikni ta‘minlash va ortiqcha risklarni cheklash vositasi sifatida ham qaraladi.

Demak, O‘zbekistonda ham soliqqa tortish mexanizmlarini xalqaro tajribaga mos holda modernizatsiya qilish, xususan, banklarning moliyaviy risklariga mutanosib soliq yondashuvlarini qo‘llash zarur.

Ikkinchi jihat – ichki audit tizimining holati. Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib aytish mumkinki, ichki audit soliq intizomini ta‘minlash, soliqqa oid xatoliklarni kamaytirish va moliyaviy hisobotlarning shaffofligini oshirishda hal qiluvchi vosita hisoblanadi. Shu bilan birga, amaliyotda bir qator muammolar mavjud: qonunchilikdagi tez-tez o‘zgarishlar, auditorlar malakasining yetarli emasligi, raqamli texnologiyalarni joriy etishdagi sustkashlik va audit bo‘linmalarining mustaqillik darajasi pastligi. Bu esa ichki audit samaradorligini cheklab qo‘yadi.

Uchinchi jihat – innovatsion yondashuvlarning ahamiyati. So‘nggi yillarda bank sektorida raqamlashtirish jarayonlari faol rivojlanmoqda. Sun‘iy intellekt, blokcheyn va “big data” texnologiyalaridan foydalanish soliq hisobini yuritishda aniqlikni oshirishi, ichki auditni esa real vaqt rejimida amalga oshirish imkonini berishi mumkin. Xalqaro tajribada bu amaliyot soliq xatoliklarini sezilarli kamaytirgani kuzatilmoqda. O‘zbekistonda ham ushbu texnologiyalarni keng joriy etish ichki audit samaradorligini keskin oshiradi.

To‘rtinchi jihat – kadrlar salohiyati. Ichki auditorlarning malakasi xalqaro standartlarga mos bo‘lishi nafaqat banklar, balki butun moliya tizimi uchun dolzarb masala hisoblanadi.

Malaka oshirish dasturlari, xalqaro sertifikatli tizimlarini keng tatbiq etish orqali ichki auditning sifat darajasini ko‘tarish mumkin.

Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, tijorat banklarini soliqqa tortishning amaldagi tizimi barqaror fiskal daromadlarni ta‘minlashga xizmat qilmoqda, ammo uni xalqaro tajribaga mos holda takomillashtirish zarur. Ichki audit esa soliqqa oid nazorat mexanizmlarining eng muhim qismi bo‘lib, uni raqamlashtirish, xalqaro standartlarga yaqinlashtirish va mustaqilligini ta‘minlash orqali bank tizimining shaffofligi va barqarorligini yanada kuchaytirish mumkin.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, tijorat banklarini soliqqa tortish milliy iqtisodiyotning fiskal barqarorligini ta‘minlashda asosiy omillardan biri hisoblanadi. Soliqqa tortish mexanizmlari banklarning moliyaviy faoliyatini tartibga solish, davlat byudjeti daromadlarini shakllantirish hamda iqtisodiy siyosatning samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Biroq qiyosiy tahlillar ko‘rsatdiki, rivojlangan mamlakatlarda bank soliqlari nafaqat fiskal daromadlarni ko‘paytirish, balki moliyaviy barqarorlikni saqlash va risklarni kamaytirishga ham qaratilgan.

Demak, O‘zbekiston tajribasida soliqqa tortish mexanizmlarini xalqaro standartlar asosida yanada takomillashtirish dolzarbdir.

Ichki audit tizimi esa bank faoliyatida soliqqa oid intizomni ta‘minlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ichki auditning amaldagi holatida bir qator kamchiliklar mavjud: qonunchilikdagi tez-tez o‘zgarishlarga moslashishdagi qiyinchiliklar, raqamli texnologiyalardan foydalanishning sustligi, auditorlar malakasining yetarli emasligi va audit bo‘linmalari mustaqilligining cheklanganligi. Shu sababli, ichki auditni takomillashtirish banklarning moliyaviy shaffofligini oshirish, soliq xatoliklarini kamaytirish va soliqqa oid nizolarni oldini olishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tadqiqotning asosiy ilmiy va amaliy natijalari quyidagilarni ko‘rsatadi:

— tijorat banklarining soliqqa tortilishi milliy iqtisodiyotda barqaror fiskal daromadlarni ta‘minlaydi, biroq xalqaro tajriba asosida uni yanada rivojlantirish zarur;

— so‘nggi yillarda banklardan tushayotgan soliqlar hajmi o‘sib bormoqda va bu mamlakat iqtisodiy tiklanishi hamda moliyaviy xizmatlar bozorining kengayib borayotganidan dalolat beradi;

— ichki audit tizimini raqamlashtirish, xalqaro standartlarga moslashtirish va kadrlar salohiyatini oshirish banklarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga yordam beradi;

— ichki auditni mustaqil va shaffof faoliyat yuritadigan tizim sifatida shakllantirish soliqqa oid intizomni yanada kuchaytiradi.

Shunday qilib, tijorat banklarini soliqqa tortishning o'ziga xos xususiyatlari va ichki audit tizimini takomillashtirish bo'yicha ishlab chiqilgan takliflar moliya tizimining samaradorligini oshirish, davlat byudjeti daromadlarini barqarorlashtirish hamda banklar faoliyatida shaffoflikni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi “Banklar va bank faoliyati to'g'risida”gi Qonuni (yangi tahrir). – Toshkent: Adolat, 2023.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-son Farmoni “Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”. – Toshkent, 2022.
4. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. “O'zbekiston bank tizimi to'g'risida yillik hisobot”. – Toshkent, 2023.
5. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. “Davlat byudjeti ijrosi to'g'risida hisobot”. – Toshkent, 2023.
6. International Monetary Fund (IMF). *Taxation of Financial Institutions: Global Perspectives*. – Washington, 2022.
7. OECD. *Tax Challenges Arising from Digitalisation*. – Paris: OECD Publishing, 2021.
8. Institute of Internal Auditors (IIA). *International Standards for the Professional Practice of Internal Auditing*. – Florida, 2020.
9. International Accounting Standards Board (IASB). *International Financial Reporting Standards (IFRS)*. – London, 2022.
10. Musgrave, R. A. *Public Finance in Theory and Practice*. – New York: McGraw-Hill, 2015.
11. Stiglitz, J. E. *Economics of the Public Sector*. – New York: W. W. Norton & Company, 2012.
12. Laffer, A. *The Laffer Curve: Past, Present, and Future*. – Heritage Foundation Report, 2004.
13. Sawyer, L. B. *Sawyer's Internal Auditing: Principles and Practice*. – New York: IIA, 2010.
14. Spicer, L. *Audit and Assurance Services in Banking*. – London: Routledge, 2016.
15. Deloitte. *Global Banking Taxation and Compliance Review*. – London, 2023.
16. PwC. *Internal Audit in the Banking Sector*. – Global Report, 2022.
17. Xudoyqulov, Sh. *O'zbekiston tijorat banklarida soliqqa tortish mexanizmlarini takomillashtirish yo'llari*. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2020.
18. Ismoilov, A. *Banklarda ichki auditni xalqaro standartlarga moslashtirish masalalari*. – Toshkent: Moliyachi, 2021.